

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bingol University
The Journal of Bingol Studies

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 1

GÜZ 2017

Onursal Editör / Honorary Editor

Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Müslüm AYYILDIZ

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager

M. Emin YETİŞİR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah BAYRAM (Nişantaşı Ünv.), Prof. Dr. Hüseyin Hüsnü GÜNDÜZ (İstanbul Yeni Yüzyıl Ünv.),

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.), Prof. Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.),

Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.), Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Ünv.),

Doç. Dr. Abdullah AYDIN (Kastamonu Ünv.), Doç. Dr. Abdulmuttalip ARPA (İstanbul Sabahattin Zaim Ünv.),

Doç. Dr. Abdullah DUMAN (Van Yüzüncü Yıl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Abdulkhakim BEKİ (İstanbul Ünv.),

Dr. Öğr. Üyesi Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİÇÖK (Muş Alparslan Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ (Bingöl Ünv.),

Dr. Adil BOR (DİB Haseki Eğitim Merkezi).

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK (Harran Ünv.), Prof. Dr. Abdullah DİKEN (Konya Necmettin Erbakan Ünv.),

Prof. Dr. Ahmet GÜRBÜZ (Bingöl Ünv.), Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCİ (Siirt Ünv.), Prof. Dr. Eşref TAŞ (Siirt Ünv.),

Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN (Fırat Ünv.), Prof. Dr. H. İbrahim BULUT (İstanbul Ünv.), Prof. Dr. Hikmet TAN (Bingöl Ünv.),

Prof. Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Ünv.), Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.),

Prof. Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.), Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.),

Prof. Dr. Muhsin HALİS (Sakarya Ünv.), Prof. Dr. Nazım HASIRCI (Dicle Ünv.), Prof. Dr. Orhan BAŞARAN (Bingöl Ünv.),

Prof. Dr. Ramazan SOLMAZ (Bingöl Ünv.), Prof. Dr. Sahip BEROJE (Van Yüzüncü Yıl Ünv.),

Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL (Yıldırım Beyazıt Ünv.), Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Ünv.),

Doç. Dr. Abdullah AYDIN (Kastamonu Ünv.), Doç. Dr. Abdulkhakim KOÇİN (TBMM),

Doç. Dr. Abdullah TAŞKESEN (Sakarya Ünv./ Bingöl Ünv.), Doç. Dr. Abdulsasır SÜT (Bingöl Ünv.),

Doç. Dr. Enver ARPA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.), Doç. Dr. Metin YİĞİT (Dicle Ünv.),

Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ (Bingöl Ünv.), Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ (Bingöl Ünv.),

Doç. Dr. Vehbi TÜREL (Bingöl Ünv.), Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAYINTU (Bingöl Ünv.),

Dr. Öğr. Üyesi Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),

Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÖZDEMİR (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ (Bingöl Ünv.),

Dr. Öğr. Üyesi Sezay KÜÇÜK (Sakarya Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ (Bingöl Ünv.),

Abdullah DEMİR (Bingöl Ünv.).

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezinin ilmi katkısı ve Bingöl Belediye Başkanlığının desteğiyle yayımlanmaktadır.

ISSN: 1309-369X

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: VADİ Grafik Yenimahalle/ANKARA Sertifika No: 33748

Basım: Güz 2017

e-posta: bingolarastirmalari@gmail.com

SAYI HAKEMLERİ / REFEREE BOARD OF THIS ISSUE

Doç. Dr. Cavid QASIMOV	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah DUMAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Habibe TEMİZSU	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUĞ	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nebi BUTASIM	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA	Bingöl Üniversitesi
Dr. Ömer Faruk ELATUNTAŞ	Bingöl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

TAKDİM /Yücel BARAKAZI.....	5
EDİTÖRDEN /Ömer TOKUŞ	7
Hidayet SAMUK SERVİ BÖLGESİ VE KÖYLERİ	9
Hidayet SAMUK SERVİ BÖLGESİ ZAZACASINA AİT KALIPLAŞMIŞ SÖZLERLE İLGİLİ BİR DERLEME ÇALIŞMASI	41
Ferhat APUHAN SİYASAL BAĞLAMDA BİNGÖL COĞRAFYASININ YAŞADIĞI BAZI ÖNEMLİ HADİSELER VE SEÇİM SÜREÇLERİ	57
Vural ÖNTÜRK XIX. YÜZYIL SEYYAHLARINDAN HENRY FİNNİS BLOSSE LYNCH'İN "ARMENİA: TRAVELS AND STUDİES" ADLI ESERİNİN BİNGÖL BAHSİNİN TERCÜMESİ	81
Alexander AKOPYAN/Çeviren: Nevzat KELEŞ DVİN EMİRİ İSKENDER B. ŞAVUR'UN DARP ETTİĞİ ŞEDDÂDÎ SİKKELERİNE DAİR	103

TAKDİM

Muhterem Okurlar,

Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi bünyesinde çıkarılmakta olan ve Bingöl Belediye Başkanlığı olarak bizlerin de desteklediği *Bingöl Araştırmaları Dergisi*'nin yayımlanacak olan bu yeni sayısını sizlerin ilgisine sunuyorum. Yunus Emre'nin "*İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir; sen kendini bilmezsen ya nice okumaktır?*" dizelerinde ifade ettiği gibi insan yaşamının en önemli konu ve uğraşlarından biri bilgidir. Kişinin önce özünü, akabinde varlık amacını anlamasının temelinde "bilme" edimi vardır. İşte bilmenin kaynaklarından biri de yani bize bilmeyi ve öğrenmeyi olanaklı kılan şeylerin başında yazılı materyaller gelir. *Bingöl Araştırmaları Dergisi* de Bingöl'ümüz ve çevresi için böyle bir özelliğe sahiptir. Zira şehrimizin siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik, coğrafi vb. pek çok yönünü bizler için bilinebilir kılmak gibi bir hususiyete haizdir. Böylesine ilmî bir süreli yayınının paydaşı olmak da bizim için onur vericidir.

Dergi'nin bu sayısında şehrimizin politik, folklor, dil, jeoloji gibi konularıyla alakalı değerli çalışmalar yer almaktadır. Dergimize eserlerini göndererek katkıda bulunmuş ve bu eserlerin değerlendirme sürecinde yer almış tüm akademisyenlere teşekkür ediyorum. Ayrıca derginin Onursal Editörü Sayın Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK Bey'e ve dergi editörü kardeşlerime şükranlarımı sunuyorum.

Yücel BARAKAZI
Bingöl Belediye Başkanı

EDİTÖRDEN

Değerli Okurlar,

Bingöl Üniversitesi, Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi bünyesinde yayın hayatını devam ettirmekte olan Bingöl Araştırmaları Dergisi'nin yeni bir sayısını yayınlamanın mutluluğunu yaşamaktayız. Özelde Bingöl genelde ise sosyal ve beşeri bilimlerin bütün alanlarından gelecek çalışmalarını değerlendirmeyi planladığımız dergimiz, Rektörümüz Sayın Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK Bey ve Bingöl Belediye Başkanı Yücel BARAKAZI'nın destek ve himayelerinde kaliteden ödün vermeden yayın hayatını sürdürmektedir.

Beş çalışmanın yer aldığı bu sayımıza Hidayet Samuk, "Servi Bölgesi ve Köyleri" ve "Servi Bölgesi Zazacasına Ait Kalıplaşmış Sözlerle İlgili Bir Derleme Çalışması" başlıklı iki çalışması ile Ferhat Apuhan, "Siyasal Bağlamda Bingöl Coğrafyasının Yaşadığı Bazı Önemli Hadiseler ve Seçim Süreçleri", Vural Öntürk, "XIX. Yüzyıl Seyyahlarından Henry Finnis Blossse Lynch'in "Armenia: Travels and Studies" Adlı Eserinin Bingöl Bahsinin Tercümesi" ve Dr. Öğr. Üyesi Nevzat Keleş, "Dvin Emîri İskender b. Şavur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelere Dair" çalışmaları ile katkıda bulunmuşlardır.

Rektörümüz Sayın Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK Bey'e maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen Belediye Başkanı Yücel BARAKAZI'ye, eserleri ile katkıda bulunan yazarlara ve derginin yayın aşamasında emeği geçen herkese şükranlarımı sunuyorum.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

**XIX. YÜZYIL SEYYAHLARINDAN HENRY FİNNİS BLOSSE LYNCH'İN
"ARMENİA: TRAVELS AND STUDİES"
ADLI ESERİNİN BİNGÖL BAHSİNİN TERCÜMESİ**

Vural ÖNTÜRK*

GİRİŞ

İş adamı, parlamenter ve coğrafya uzmanı Henry Finnis Blossse Lynch 1862 yılında Londra'da doğdu. İngiliz seyyah Batı İran ve Mezopotamya'da nakliye üzerine çalışan "Lynch Brothers"ın (Lynch Kardeşler) kıdemli ortaklarından dı. O bu şirket vasıtasıyla 1889 yılından sonra Anadolu'ya yolculuklar yaptı. Halep'ten Diyarbakır'a at sırtında seyahat etti. Dicle'yi sallarla geçti¹. Lynch ticarete elverişli yolları keşfetme gayesiyle, İran'ın güneybatısındaki Karun Irmağı'nı ve Bahtiyârî Dağlarını boydan boya geçerek İsfahan'a ulaştı. Neticede Şuster'den (Tüster) İsfahan'a Lynch Rotası (Lynch Road) adıyla anılacak olan yeni bir ticaret yolunun açılmasını sağladı. 1890'da "Kraliyet Coğrafya Cemiyeti"ne (Royal Geographical Society) üye oldu. Aynı yıl, seyahat notlarını "Luristan'dan İsfahan'a" başlığıyla cemiyetin aylık yayın organında neşretti. Ağustos 1893 - Mart 1894 ve Mayıs-Eylül 1898 tarihleri arasında Anadolu'ya geniş çaplı iki seyahat düzenledi. İkinci seyahatinde, yetenekli jeolog Dr. F. Oswald'dan büyük çapta yardım aldı. 1893 sonunda Kars'a (Ani harâbeleri), 1898'de Erzurum'a gelen ve önemli gözlemlerde bulunan Lynch'in, Anadolu'ya yaptığı seyahatleri çok sayıda fotoğraf ve planlarla ayrıntılı biçimde anlatan "Armenia: Travels and Studies" (Ermenistan: Gezi ve İncelemeler) adlı 2 ciltlik eseri, 1901'de İngilizce, 1902'de ise Ermenice olarak Londra'da yayınlandı. Ermenice tercümesi 1913'te İstanbul'da bir kere daha basıldı. (İngilizce yeni baskısı: Beyrut 1965, 1969)².

Lynch bu seyahatlerinde Ahıska, Ahılkelek, Vardzia ve Ermenistan'ın yanı sıra Anadolu'da Trabzon, Batum, Ani, Kars, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Malazgirt, Ahlat, Nemrut Gölü, Bingöl, Bayburt gibi Kuzey ve Doğu Anadolu bölgelerinde pek çok yeri ziyaret ederek kapsamlı araştırmalar yaptı³.

* Arş. Gör., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Sezai Yazıcı, *Seyyahların Gözünden Ani*, Eflal Ajans Matbaacılık, Ankara 2017, s. 216.

2 Ahmet Tahir Dayhan "Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrikada'ki Osmanlı Topraklarını Keşfeden Oryantalistler", *Doğu Bilim Çalışmaları/Oriental Studies*, 38. ICANAS, 10-15.09.2017, Ankara, s. 69.

3 Yazıcı, s. 216.

Bu çalışmada onun Bingöl’de geçirdiği süre içerisinde elde ettiği izlenimlerin yer aldığı kısmın tercümesi yapılmıştır. Bahse konu bilgiler Lynch’in “Armenia: Travels and Studies” (Ermenistan: Gezi ve İncelemeler) adlı eserinin 2. cildinin 21. Bölümünde “*Bingöl’de Geçici İkâmetimiz (Our Sojourn on Bingöl)*” başlığı altında yer almaktadır.

Bölüm 21

Bingöl’de Geçici İkâmetimiz

(359) Gündemir⁴, genel olarak daha iyi inşa edilmiş önemli büyüklükte bir Ermeni köyüdür. Burada eski bir kilise vardır. Onun etrafında kümeleşen evler ovadan tepeye doğru yükselir. Belli ki bu yer tepeler kadar eskidir. Toprak seviyesinin yüzeyinden fırlayan birkaç kavaklık korusu kuzey yönü hariç her tarafa doğru uzanır. Biri bir lahana tarlasını sarmakta, diğeri büyük ve nefis yapraklı bir tütün tarlasını çevrelemektedir. Erkek yerleşimcilerin çoğu yaylalarında yoktu; kadınlar bu sezonun ekininin harmanını yapmakla meşguldü. Avedis Efendi adında lider bir adam vardı ve bizim isteklerimizi azami gayretle yerine getiriyordu. Charbahur’daki⁵ Çerkezlerle olan deneyimimizden sonra bir Ermeni köyüne döndüğümüz için memnunduk.

Böylesine gölgelikli bir ağaçlık korusunun kenarındaki kampımızdan ovanın özelliklerini boş zamanlarda araştırabiliyorduk. Ben zaten onun görünümünü ve çevresinin olağanüstülüğünü fark ettim. Bu ikinci ziyaret, daha önceki ziyarette de akla gelmiş olan ama cevaplanmayan soruları bana cevaplama fırsatı verdi. Ova hemen güneyde, Muş Ovası’nın kuzey sınır yükselikleri olarak bildiğimiz yükseklikler bloğu tarafından çevrilirken, geniş vadinin bütün kuzey sınırı - yüksek Bingöl kayalıkları – çöküntü gibi, bu gölün sınırlarından birkaç mil uzaktadır ve vadi batıya doğru sona ermektedir. Orta bölge, tepe çıkıntıları ile doldurulur. Buranın eksenini son bölümde belirttiğimiz, Gungum’dan⁶ vadi boyunca gerçekleştirdiğimiz seyahat esnasındaki eksen ile aynı olup Muş Ovası’nınkine benzer bir eksenidir. Belli ki bu tabakalı kayaların takriben sağ taraflarında olan volkanik bir yükselti çizgisidir. (360) Bu sırtlardan –onların lav kıyıları ve bir tutam meşe fundalığı ile- iki hat ovanın dışına doğru iner ve yok olur. Daha doğuda Dodan⁷ eteklerinde bizim sağ tarafa yakın köyümüzü terk eder ve küçük volkanik tepeler serisi ile sonlanır. Bu şekilde nehri güneydeki sınırın sonuna kadar iter. Bu yerin batı

4 Varto, Çayçatı.

5 Varto, Bağıcı.

6 Varto

7 Varto, İlbey

komşusu ovanın kuzeyi üzerindeki yükseklikleri oluşturur. Ardından Bingöl platosunun en üst yamaçlarından aşağı iner ve Bingöl Su'sunun⁸ debisini belirler. Güneybatı istikametinde batıda meydana gelen bir lav tabakası ile bağlantılı gibi görünür ve plato ovanın içinden gelen akarsu sebebi ile derin bir kanon aracılığıyla aşındırılmış şekildedir. Bingöl Su'ya akan ve Basgan⁹ köyünde ovaya giren ırmağın ismini Şerafettin Su olarak öğrendik. Güney taraftan ovaya ulaşan Bingöl Su, yukarıda belirtilen iki yükselti tarafından sınırlanır, her iki tarafa da bağlanır ve Gündemir'in bahçelerini sular. Nehir bol bir şekilde aktığı zamanlarda neredeyse ova ile karşılaşır; sonra doğuya doğru döner ve Murad'a doğru bir yöne akıp gider.

16 Ağustos. Bingöl kayalıklarının ana hatlarının uzağına doğru seyahatimize başlamadan önce vakit öğlenden sonra olmuştu. Nehri geçtikten sonra genişliği çeyrek mil olan çakıllı alüvyon yatağı boyunca sağ kıyı tarafından ilerledik. Yarım saat içinde batıdaki sırttan geçtik. Bu sırt ve doğu uzantısı boyunca akan nehir sağımızda kaldı. Diğer tarafta ortaya çıkan, kayalıkların temeli ile aramızda hiçbir şey olmayan bir noktada durduk. Sol tarafımızdaki batı sırtının karşılıklı korkuluk yüzeyine doğru kuzeybatı istikametinde uzadığı görüldü. Doğudaki yoldaşı daha izole bir görünüme sahipti ve bu yöndeki manzara, Bingöl Su'nun dalgalı havzası üzerinde uzaklara kadar gidiyordu. Küçük Kürt köyü Chaghelik'te tekrar nehir ile karşılaştık ve uçurumlar sebebi ile oldukça doğru bir rotayı takip ettik. Uçurumların tabanı boyunca uzanan döküntü kemeri ve kırılmış zemin dikkate değer bir derinlikteydi. Yol boyunca kahverengi kuma dönüşmeye meyilli lavların üzerinde geziniyordu. İzlerimiz geçidin yüzey kısmında, pembe lav tozundan dolayı çok beyaz bir görünüm hâlinde belirliyordu. **(361)** Bu yüzey boyunca olan bölümde lav ve süngertaşı tabakaları görünmekteydi. Asıl yokuş neredeyse bir saat sürdü; biz platonun yüzeyini geçtiğimizde hava kararıyordu. 8500 feet yüksekliğe ya da Gündemir'in üzerinden 3500 feet yüksekliğe ulaşmıştık. Okuyucum, Dover kayalıklarının bugünkü mevcut yüksekliğinin yedi katına kadar yükseldiğini hayal etsin.

Hava sarı ökse otunun, ıslıl ıslıl çiçeklerin ve lav tabakasından fırlayan güllerin güzel bir kokusu ile kaplıydı. Önümüzde yayılan uzaklık ve genişlikte bazen çorak bir tepe yükseliyor; çoğu kez çimenlik bir çukur görünümü sergileniyordu. Böylesine soluk bir görüntüde, küçük bir kanalın kenarında geceyi geçireceğimiz bir kamp alanını belirledik. Gölgeler üstümüzde geziniyordu. Fakat batı gökyüzü bize doğru dalga dalga kabaran tepelerin üzerinde

8 Kaynarca Deresi

9 Varto, Kaynarca.

ateş ile vuruldu ve havadar yaylamıza ulaşmadan önce manzaranın derinliklerine gömüldü. Hadise yeniydi: bu tekdüze yaylanın batıdaki sırt ve çukurlarla ilişkilerini öğrenene kadar önemini tamamıyla anlayamadık.

Yerin ıssızlığı ve herhangi bir insan yerleşimine olan uzaklığı, çevremizin maneviyatına tam anlamıyla ulaşmamızı sağladı. Bingöl'de kaldığımız süre boyunca ruh hâlimiz bozulmadı. Çünkü estetik, şehirlere kapanan ve yaşam boyu süren doğal dünya ile olan topluluğun dışında kalmaktan pişman olan insanoğlunun doğasıdır. Böyle bir düşünce aynı anda manevi ve ruhsal egzersizdir. Etrafımızdaki doğal olayların bilgisi bizde büyüdükçe daha eksiksiz olan ruhun ruhla birleşmesi meydana gelir. İbraniler Asya'dan bölgenin genişliğini ve temel uyumunu aldılar ve bunu kendi din ve yasalarına uyarladılar. Aldıkları bu ilham çağlar boyunca intikal sırasında zayıflamış; ama kaynak yayıldığı yerde hâlâ dürüst kalmış. İnsan esas köklerinin bu ülkeye ait olduğunu hisseder. Ve soyumuzun çocukluğunun etrafına dokunmuş olan malsallar, görkemli bir nehrin yüzeyine sarkan, ancak örtüleri olan sert sulardan damıtılmış sislere benzer. Bu efsanelerin doğal ortamı Bingöl ve Ararat'tır. Birisi verimli akarsuların ana dağı, diğeri ise yüce bir sona doğru uzanan doğanın en büyük ve en azametli tezahürünün temsilcisidir. Avrupa, eskiden beri aynı yüksek amaçla, akıl kargaşası ve dinî görüşlerin çatışmasıyla birlikte, uygarlığını çektiği ve aynı ruhaniyetle, aynı vahşetle (362) oğullarının en alçakçalarının ruhuna hitap ettiği ana güçlere ihtiyaç duyuyor.

Ertesi sabah hangi yöne gideceğimiz hususunda tartışmıştık. Dağlarda geçireceğimiz zaman esnasında levazimatımızı çekmek için bir yaylayı hangi yoldan gidersek bulabilirdik? Kraterin batısındaki yolun henüz çok uzağında daydık. Ana duvarın güneyinde ve hemen altında bir Kürt yerleşim yeri bulabileceğimizi ümit ettik. Bu nedenle platonun dalgalı yüzeyinde kuzeydoğu istikametinde yola çıktık. Üzerinde kilometrelerce yürüdüğümüz yerin pürüzsüzlüğü, bu geniş ve dikkat çekici yaylanın karakteristik özelliğinden ve çok sıvı hâlde akan lav tabakalarının doğallığından kaynaklanmaktadır. Bu bölgede lav tabakalarının güneye ve batıya doğru aktıkları müşahede ediliyor. Onlar büyük bir yüksekliğe ulaşan Sarı Sığırkuyruğu otlarını beslerler. Bu güzel bitkilerin çiçekleri, güzel kokuları kadar hassastır. Bingöl'de onlar tekdüze-yavan rezenenin yerine geçtiği için hayıflanmamıştık. Sığırkuyruğu, Ararat pamuğunu süsleyen *atraxix* ve Nemrud uğrağının dev *unutma benisi* gibi Bingöl'ü kuşatan çiçektir. Ama biz henüz menekşeleri görmedik ve burada onlar eriyen karın her parçasının üzerinde bolca yetişiyorlar. Onların kokusu bizim bahçe tasvirimiz gibiydi ve üst yaprakları leylak rengi iken aşı-

ğidakiler beyazdı. Kil parçacıklarına sahip olan yerin küçük oyukları nemli ve çimenliydi. Böylesine sınırsız bir manzarada yoğun mavi alana karşılık hoş esintiler tarafından taşınan birkaç beyaz bulut yüzüyordu.

Herhangi bir işaret olmadan süren bir saatlik yürüyüşümüzden sonra belki de bir çatlaktan yayılan lavlardan fırlayan yüzeyin oluşturduğu bir güney kemerinin zirvesine ulaştık. Bu noktadan itibaren doğu-kuzeydoğu ile ilgili kraterin batı zirvesini görebiliriz. Burası engebeli tepelerin herhangi birisi gibi sade görünüyordu.

Doğu yönünde, altımızdaki oluk, Oswald tarafından güneye doğru eğimli olarak görüldü ve güneye doğru akan bir dere boyunca açılmaya başladı. Bu sebeple bu dere Bingöl Su'nun baş kolu olmalıdır. Bu vadinin ötesinde batı zirvesinden bize doğru gelen ikinci meridyonal bir sırt tespit ettik. **(363)** Manzara şimdi güneyde görülen ve yuvarlak bir çeper ile sarılan kraterin tüm seti boyunca uzanıyordu. Bu kraterin havzası ve sarp kayalıkları kuzeye doğru bir cephe uzunluğuna sahipti. Bu nedenle görüş alanının dışında kalıyordu. İçi boş kasvetli bir alan, bir tarafta üzerinde durduğumuz sırtla çevrelenmiş diğer tarafta da kuzeydeki çeperin uzun görüş açısıyla doğuya doğru uzanan doğal bir set gibi görünüyordu. Bu oyuğun içinde biz *yaylayı* aramak için doğu-güneydoğu yönünde bir yol izledik. Taşlı ve zor bir zemin üzerinde bir saatten fazla yürüdüktan sonra aramayı durdurmak için karar aldım. Doğal setin ana hattı çoktan gerilediği için doğu zirvesinin güneyinde bir yere ulaştığımızı görebiliyorduk. Dağın keşfi amacıyla daha ileriye gitmek uygun olmayan bir duruma sebebiyet verebilirdi. Çadırlarımızı Gumgum Nehri'nin akıntılarına doğru uçurumun başının biraz kuzeyine kurduk. İki kişi alanı araştırmak ve bulabildikleri yiyecekleri getirmek üzere derhal gönderildi. Onlar doğu istikametinde ve bize biraz mesafede bir yayla keşfedip geri döndüler. Kürtler bize süt ve koyun eti verdi. Ama un ve mısır için Gumgum'a; yol boyunca kömür aramak için de Hınıs'a birilerini göndermek zorunda kaldık.

Bu kampta altı gün boyunca mükemmel koşullarda kaldık. Sabahın erken saatlerinden akşama kadar dağ üzerinde çalışmalarımızı sürdürdük. Surun/setin ileri tarafındaki havzaları ziyaret ettik. Ölçümler alıp yükseklikleri bulduk. Sonuçlarımızı tek bir resimde özetlemek en iyisi olabilir. Bu resimde önce dağın özellikleri, sonra yakın çevresi ve manzarası yer alacak.

Bingöl Dağı, batı kuzey-batı ve doğu-güney-doğu yönünde eğimli bir eksele olan dar ve neredeyse enlemesine bir sırtın ana kısmından yükselir. **(364)**

Bu surun, bir temel veya taban olarak desteklediği platonun üzerindeki küçük göreceli yükselişi, kışın neredeyse kar tabakasıyla çevresine gizlenmiş veya birleştirilmiş olan dağın önemsiz görünümünün nedenidir. Aslında dağın doğu ve batı uçlarında yükselmesi ve bu tepelerden boynuzlu biçimde kuzeye doğru çıkması, iç bölgeye dışbükey bir bükülme ile ve hızla azalan bir yükseklikle, o taraftaki bir mesafeden görüldüğünde, büyük bir parçalanmış kraterin güney çeperinin ayakta durduğunu gösterir. Aynı taraftan daha yakın bir bakış açısı, bu fikrin birliğini tahrip eder; kraterimsi bölge ikiye bölünür. Doğuda biraz daha küçük, batıda oldukça büyük bir havzadan oluştuğu görülmektedir. Her ikisi de kuzeye tamamen açık olan havzalar, batı ve doğudaki zirveler arasında orta ve çok benzer olmasa da, yapılarına benzeyen, ana surlara üçüncü bir temelde birleştirilen güney bir sırt ile bölünmüştür. İki boynuz gibi görünen bu orta sırt platonun uzaklarında hızlı bir şekilde yok olur. Kuzey batı yönünde açılan batı boynuzunun ucu, doğusundaki yoldaşının oluşturduğu körfezin girintisine yaklaşık 2 mil uzaklıktadır. Batı ve doğu zirveleri -tüm sırttaki en yüksek noktalar- 10.750 feet yüksekliğe ulaşırken, tehlikeli fanın ana eğiminin hemen kuzeyindeki düz zemin 9000 feet yüksekliğe sahiptir. Öte yandan, platonun Gungum Vadisi'ne uzadığı, surun güneyindeki uçurum çizgisi, kenarları boyunca 9000 feetin üzerindedir. Bu ölçümler, tarif etmeye çalıştığım özelliklerin bazılarını şekiller hâlinde açıklamaya yarayabilir.

Daha homojen ve detaylı bir çalışma yapmadan önce zihnimizde yer alan bazı ana konuları belirlemeli ve onlara uygun isimler vermemiz iyi olabilir. Bizden öncekiler asıl tepelere üç isim verdiler. Onlar tarafından batı zirvesi Bingöl Kale, doğu Demir ya da Timur Kale ve güney sırtta bulunan orta tepe Kara Kale olarak adlandırıldı. Bu isimlerin Kürtler tarafından bilinip bilinmediğini anlamak için çok zahmetler çektim, çünkü bana refakat edenlerin hiçbiri onları duymamıştı. **(365)** Levazımatımızı tedarik ettiğimiz yaylalar bölgedeki en dikkat çekici yerlerdi ve Mahmud Bey adında birine aitti. Bu Kürt Bey'i, sığındığı bölgeye yakın bir yerde bulunup Hamidiye alayları için kendisinden bazı taleplerde bulunan Süleyman Paşa'dan korktuğu için kargâhında yoktu. Ama onun oğlu ve yakın akrabalarından orta yaşlı zeki bir adam yanımıza geldi. Onlar dağı, Bingöl Koç veya Bingöl Kazan adıyla bildiklerini söylediler. Yüksek kesimlerin özel bir tanımı yoktu. Ben üç kalenin isminden bahsettiğim zaman Mahmut Bey'in oğlu biraz düşündü. Sonra şöyle cevap verdi: Batı tepesi eski zamanlarda Bingöl Kale olarak bilinirdi. Ama diğer isimler ona oldukça yabancıydı. Bu isimleri reddetmek için bir sebep

göremedim. Kara Kale, koyu ve çökmüş sırtıyla bu tepenin hâkimiyetini ifade etmek için iyi bir şekilde tasarlanmıştı. Demir Kale ise bize muhtemelen Büyük Timur'un veya Soğuk Çeliğin ordularını bu elverişli ortamda birleştirmesinin ve burada kadınlarla, şarapla ve şarkıyla zaferlerini kutlamasına dair tarihi olayı hatırlatmaya yardımcı olabilirdi. Ancak doğu zirvesinin insan eliyle bir araya getirilen birkaç kat duvardan oluştuğu yönünde bir gezginin ifadesi muhteşem bir ifade olarak kabul edilmelidir. O (yolcu) olayı doğruluyor ve ilave ediyor ki; öğrendiğine göre kendisinin ziyaretinden kırk yıl önce demir bir kapı kaleden alınıp Hınıs'a götürülmüş. Yine bu yolcu kalenin Timur tarafından yapıldığını düşünüyor. Lavların sur üzerinde soğuma şekli belli noktalarda bir insan yapısının varlığını akla getiriyor. Ancak Kara Kale'nin en dikkate değer özelliği, ana hattın iki yuvarlak kulenin şeklini aldığı yerin Kara Kale'nin hemen batısında olmasıdır.

Yetkim olmadığı hâlde bu isimlere bir tane daha eklemeliyim. Batı zirvesinin hemen altında dik bir sırt, uçurumun yüzeyinden kuzey yönüne doğru uzanır, yuvarlanan lav kütesine ilerledikçe yükselir ve aynı yapı konik bir yükseltisiyle sona erer. Gerçekte bu yapı batı havzasının bir iç duvarını oluşturur. Engebeli ya da sarp olan bu kaleyi Ağrı Kalesi olarak adlandırmak isabetsiz olmayabilir. Sivri ve zirveye benzer bir karakterin ana sırtındaki tek tepe batı zirvesi veya Bingöl Kale'dir (10.757 feet). **(366)** Kale'nin etkisi, bu pozisyonun hemen batısındaki setin hızlı düşüşü ve sona ermesinin yanı sıra, yumuşak bir inişten sonra doğuya doğru uzanırken sırtın artan düzlüğü ile yükselir. Ziyaretimiz sırasında tamamen karsız olan bu zirve kuzeyde havzaya dik bir şekilde aniden kırılır. Ama güneyde daha önce de bahsettiğim gibi meridyonel sırt eğimli bir hâl alır. Batı zirvesine güneyden, güneydoğudan ya da ana surun kenarından kolaylıkla ulaşılabilir. Ortalama eğim 15 dereceden fazla değildir. Bütün yamaçlarda olduğu gibi bu yamaç da kaya parçaları ile doludur. Gerçek zirve oldukça düz ve kısmen lav kütleleri ile kaplıdır. Doğu tarafının zirvesinden sonra Bingöl Kale'nin genel özelliği göz alıcı bir hâlde olmasıdır. Burası doğu-güneydoğu yönünde, neredeyse düz bir çizgide devam eden eşit derecede kuşatılmış bir eğim sunar. Bingöl Kale'nin kuzeyi doğuda Ağrı Kale, batıda Kara Kale tarafından sınırlandırılan bir çember şeklinde oyulmuş ve üçayaklı kenarı olan bir krater görünümündedir. Surun Kara Kale yönünde ve ötesindeki belirgin özelliği, mevcut platformunun sahip olduğu genişliktir. Bingöl Kale'nin başka hiçbir yönünde yürümek ve güney tarafından ölçeklendirmek kolay değildir. Sığ kemerin kuzeydeki yamacı her zaman buz yalağı inen bir kar tabakası ile kaplıdır. Güneyden batı

havzasına geçiş Kara Kale'nin batı istikametindedir ve yüksüz hayvanlar için zor değildir. Bu geçiş gerçekten daha doğuda kuzey cephesinin dikliği ile artan Bingöl surunun karşısındaki tek geçiştir.

Kara Kale, istihkâm duvarından kuzeye doğru biraz uzakta, meridyen sırtının başında tasarlanmıştır. Ancak bu özellik, surun uzun ve düz bir şekilde ilerlemekte olduğu görülen dağın güney tarafından gözlemlenmemektedir. Güney yamacının eğimi Demir Kale'ye yaklaştıkça artar ama 23 dereceyi geçmez. Platform zirve boyunca Demir Kale'de bloktan bloğa adım atıp tırmanması gereken dik bir lav bloğu kütlesi hâline gelinceye kadar yavaş yavaş daralır. Kara Kale'nin doğusunda obsidyen izlerini gösteren lav, biraz kapsamlıdır ve yer yer tuğla kırmızısı rengindedir. Zirve düzdür ve (367) burada kaya parçacıkları yoktur; ama kaya parçacıkları daha doğuda bir kıyıya yığılıdır. Demir Kale'deki seviye (10.770 feet) belli bir mesafe için oldukça iyi korunmakta ve doğu üzerindeki boynuzun cesur etkisini ortaya çıkarmaktadır. Fakat uçurum, kuzeye doğru döndükten kısa bir süre sonra, boynuzun set benzeri olan devamından, dar ancak geçilebilir bir yarıkla ayrılarak sona erer. Bu uzun, güneye doğru set, Kara Kale'nin orta sırtı aracılığı ile batıda sınırlanan doğu buz yalağının doğu duvarını oluşturur. Bu doğu havzasındaki surun özelliği yüksek noktalarında daha tekdüze olmasına rağmen batı buz yalağı ile çok fazla benzerlik göstermesidir. Burası güneyden düz ve nazik kubbeli bir görünüme sahiptir. Oysa kuzeyden, dik kayalıklarla kavislenmiş bir hat görünümündedir.

Bingöl Kale'nin güney bir sırt ile birleşmesi gibi, Demir Kale de ana surun güneydoğu yönünde devam ettiği, dış sınırın dışında kalan korkuluk ile bağlantılıdır. Bu korkuluk, güneybatıda çok güzel kubbelidir ve orada Gumgum Su'nun debisini belirler. Ancak kuzeydoğuda havzanın dışındaki çimlenli zemine geçmesi biraz zor olan kayalar aracılığı ile kırılır. Gerçekten de kampımızdan doğu buz yalağına ulaşmak en zahmetli mesele oldu. Eğer biz batı zirvesi ve Kara Kale arasındaki geçidi geçerse, orada aşmamız gereken sahile benzer yüksek düzlükler ile üst üste çıkan orta sırt var. Öte yandan, dış siperin güneybatı cephesinde ilerleyip kuzeydoğu tarafındaki zor inişle karşılaşsak ve bunu geçmeyi başarısak kuzeydeki havzayı çevreleyen seti geçmek mümkün hâle gelmeden önce uzun bir yol kat etmek zorunda kalırız. Bir adam için yürüyerek ana surun uçurumlarını birkaç noktadan aşağıya inmek mümkündür ve bir at, doğu tarafının duvarının kuzeyindeki kırılmanın oluşturduğu yarıktan geçebilir. Ancak böyle bir teşebbüs, bir hayvanın o dönemdeki kar yamaçlarına çıkma çabalarından daha az tehlikeli değildir.

Bu kolay bir mesele gibi görünüyor; çünkü kar, havzanın tabanından uçurum kenarına kadar uzanır, ama ziyaretimiz sırasında kar yağmamıştı. Yine de bize neredeyse bir bekçi ve birkaç atın hayatına mal oluyordu. Eğim en dik hâlini aldığı anda, kar geçmemize olanak verdi ve bir atın bata çıka zirveye ulaşması, adrenalinin kayda değer bir örneğiydi. Bu tariften de anlaşılıyor ki, kuzeyden görüldüğü gibi dağ kavrama, güney tarafına yapılan bir ziyaretle büyük ölçüde genişletilebilir ve değiştirilebilir. **(368)** Tek bir sırt yerine, H harfine benzeyen bir figürü tanımlayan bir dizi surumuz vardı. Harfin enine olan parçası Bingöl Kale, Kara Kale ve Demir Kale adlı üç zirvenin ana sıperini temsil ediyor. İki kale kuzey istikametindeki havzanın boynuzları ile karşılıklı ve güney yönündeki sur ile bağlantılıdır. Ortalama bir çıkıntı, Kara Kale'den güney sırtı içermek için (harfin) enine ilave edilebilir. Son olarak, batıdaki kuzey boynuzuna karşı gelen dikine iki kısa kolla bölünebilir. Bunlardan içeride kalanı Ağrı Kale'yi temsil edecek.

Sıkıcı olma pahasına, tecrübeli okuyucunun Bingöl'ün tam anlamıyla volkanik bir krater olarak kabul edilip edilmemesi hususunda bir yargıya varması için bu özelliklerde ısrar etmenin iyi olacağını düşünüyorum. Olumsuz bir sonuca işaret edebilecek olan unsurları eklemeyen önce, üzerinde durduğumuz olguların genel olarak görünen açıklamalarından bahsetmek isterim. En son lav salımlarının Bingöl çevresinin plato yüzeyini oluşturanlara göre çok daha fazla asit ve yapışkan olduğu açıktır. Bütün bu lavların krater yerine çatlaklardan yayıldığını varsayarsak, bu tür surların oluşumu son aşamalarda kolayca açıklanabilir. Volkan bacalarından çıkan erimiş madde, uzaklara akarak çok yoğun bir hâl alır. Ana çatlakların ekseni boyunca veya çevrelerinde tonozlu sırtlar şeklinde toplanır. Güneyden, ikinci kampımızın bakış açısından bakıldığında bu çeşitli surların yuvarlak yapılarını zaten fark ettim. Uzun ve düz bir set görünümüne sahip ana zirveleriyle enlemesine duvar/set, güney tarafını kanatlar gibi koruyan iki benzer kümeyle uçlarından kuşatılmıştır. Nereye bakarsanız bakın, yamaçlar yumuşak ve bazı yerler de gevşek kiremit görünümündeki lav parçalarıyla doludur. Böylece oluşan şekil içinde, hem batıdan hem de doğudan bir dere ağıyla toplanan Gumgum Su'nun ırmak kolları yükselir ve gölgeli derinliklerinden ovaya doğru akmak için büyük uçurumun başında birleşirler.

Bu tonozlu ve kıyı/yokuş görünümlü surların/setlerin kuzeye doğru eğimlerin hiçbirinin özelliğini taşımadığı doğrudur. **(369)** Gerçekte tam tersi durum böyledir. Ancak, araştırmamızın bu aşamasında bize belki de tüm bu doğa olaylarının en dikkat çeken ve seleflerimizden hiçbirinin gözlemleme-

diği şaşırtıcı olan bir özellik tanıtıldı. İlk kez batı buz yalağına indiğimde ki Oswald orada telemetre ile ölçüm yapmıştı, buzun etkisinin izleri dikkatimi çekti. Güneydeki uçurumun hemen yakınında, havza içindeki lavların kabartmaları, kuzeye doğru hareket eden bir buzul tarafından aşındırılıyordu. Tepesinde ve güneyde neredeyse düz bir yüzeye sahipken, kuzey taraflarında kaba ve kıvrımlıydı. Kaya çok belirgin bir şekilde yivlidir ve bu yiv kuzey yönündedir. Bu özellik devam eder ve buz yalağının aşağısına inilirken kesinlik kazanır. Kabartmalar arasında toprak çimlerle kaplanır ve havuzlarda ya da küçük katranlarda toplanan suyla sızar. Menekşeler karın çevresindeki havaya güzel koku verirken, mavi yılan otları bu çukurların içinde bolca bulunur. Biraz daha ileride, zaten buz yalağının sınırlarının dışına çıkmış olursunuz ve yaklaşık 9000 feet seviyesine ulaştığımızda, buzulaşları oluşmaya başlar. Bu bölgeyi batıdan ziyaret ettik ve buzul taşları boyunca doğu yönünde bir yol kat ettik. Bunların Kara Kale'den, güney sırtın ucundan merkeze ilerledikleri görülen ve iki buzuldan ayrılan bir orta ve iki yanal buzul taşından oluştukları görüldü. Batıdaki yanal buzul taşı Ağrı Kalesi ile aynı çizgide gibi görünüyordu. Ancak buzulun bir kolu kuzeybatıya doğru akmış olmalı; çünkü çıkıntının uç kısmı buz akışı tarafından kesilmişti. Bu buzul taşı, da şimdi Bingöl'de buzulun olmadığını fark etmenin zor olduğunu bildiriyor. Buzul, her iki tarafta da toprağa gömülü taş bloklarından oluşan yüksek bir dolgu ile sınırlanmıştır. Geniş olan zirvede dik aşınmış kaya parçaları var. Çukurlarda ise birçok göl ve havuz var. Bir dizi düzlem ve çimenli zemin, onun batı cephesine benzer bir set sergileyen orta buzul taşı ve bu siper arasında aracılık yapmaktadır. Batı çemberinin debisini toplayan küçük bir nehir, bu çimenli çöküntünün çukurunda akar. Doğudaki yanal buzul taşı aslında buz yalağının boynuzundan kuzeye doğru uzanarak şekillenmiş setin büyük yelpazesidir. Yine bu havzada buzulun bir kolu dağılmış ve doğu çeperindeki yarıktan geçmiştir. **(370)** Buz yalağının tabanı, batı çevresinden çok daha fazla çimenlidir, ancak kaya kütleleri benzer şekilde yivlidir.

Buz ve karın ana haznesi, Kara Kale ve batı zirvesi arasındaki geniş platforma sahiptir. Böylece hareketli buzun geniş alanları kuzeye doğru, erimiş kar platformun güneyindeki çukura akmış ve büyük uçurumun altını oymuştur. Biz kayalar üzerindeki buzun hareket ettiği yönde ilerleyemedik. Bu buzulların yok olmasını buzul çağına kadar tarihlendirmekte haklı olup olmayacağımızı bilmiyorum. Bu memleketlerde buzul çağıının varlığının çarpıcı kanıtları Karadeniz'in kenar bölgeleri ile dağlık alanlarında modern bir gezgin tarafından toplandı.

Bu nedenle, kuzeydeki surların dik olmasının yanı sıra ana çıkıntıda çemberler şeklinde oyulmasının büyük ölçüde buzun aşındırıcı etkisinden ileri geldiğini varsaymakta haklıyız. Bu konuyu bırakarak okuyucumdan dağın güneyindeki ilginç bölgeye yaptığımız bir gezide bizi takip etmesini isterim. Çünkü Bingöl hakkında en dikkate değer özellik belki de oluşumuna katkı sağlayan büyük platodur ve bu platonun akıllarda iz bırakan özellikleri güneydeki kanyon ile çok yüksek uçurumlarıdır.

Manzarayı karın olmadığı kampımızdan incelediğimizde doğal olarak iki özel nokta göze çarpıyordu. Biri büyük uçurumun başında bulunan zarif bir volkanik zirve idi. Diğeri bu geçidin doğu tarafında bulunan bir lav yığınının oluşuyordu ve onun kenarından biraz uzaktı. Onun yaklaşık en üst seviyede platodan çıktığı bellidir. Krokide x harfi ile gösterilmiştir. Oraya ulaşmak için ilk etapta, akarsuyun yollarını uçurumlaştırdığı karmakarışık sırtları ve çukurları geçmek zorundaydık. Ama bu meşakkatli bölgenin ötesinde yoğun çimle kaplanmış ya da yayılmış taşlarla dolu inişli çıkışlı bir yüzey uzanmaktaydı. Biz varmayı hedeflediğimiz yere ulaştığımız zaman yığının beklediğimizden daha yumuşak bulduk. Aslında onun zirvesi Bingöl'ün güneyine ve doğusuna bakmak için en iyi noktaydı. **(371)** İçerdiği bloklar bazalt olarak nitelendirilebilecek bir lavdan türemiştir. Onlar pusulayı etkileyen manyetik ile doludur. Bu bazalt, muhtemel bir emisyon noktası olarak x yığınının dik uçlarına kadar izlenebilir olan aynı lav akımının bir parçasıdır. Akıntının batıya doğru çok uzun bir mesafe sürmediği görülmektedir. Ama o (lav yığını) güneydoğu yönünde daha da ileri mesafelere gidip önemli sonuçlar verdi. Ayrıca, Bingöl ve Hamur Platolarını birbirine bağlar ve ikinci kütle üzerinde konik bir üstünlüğün ayağına kadar izlenebilir. Bingöl'ün güneydoğu surundan çıkan lav da bu yönde akarken, x zirvesine doğru zarif bir simetri eğrisini tanımlar.

Manzara, Hamur sırtının batısındaki görülmemiş platoyu ve onun desteklediği mavi gölleri kapsar. Sırtın buruşmuş yüzeyinin eğimi, güneybatı ya da üst ucunda Hınıs Ovası'na doğrudur. Değerlendirebildiğimiz kadarıyla kütle, güneydeki lavlarla örtülmüş kireçtaşının ana kısımlarından oluşuyor. Yüksekliğini tespit etmek amacıyla bu kartal yuvasından aşağıya doğru yürüdüm. 9240 feet seviyesinde durdum, bu sırada ovada uçurumun tabanından uzanan bir nokta olan Gumgum'un seviyesi yaklaşık 4800 feet civarındaydı. Uçuruma ya da ovanın tabanına doğru her iki tarafın da zemini, muazzam sarp kayalıklar ile alçalıyordu. Uçurumun derinliklerinde birkaç ince gümüş ipliğe benzeyen Gumgum Nehri uzanır.

Dönüş yolculuğumuz bizi Mahmud Yaylası'nın güneydoğu surunun duvarının altından geçirdi. Geniş bir çayırdaki ve Gumgum Nehri'nin ana kolunun kıyısında ideal bir yer tuttu. Biz akıntının sol yakası boyunca ilerlerken Şef'in çadırı karşımıza çıktı. Keçi kılından mamul, çok sayıda beşik çatıya sahip, sepet görümlü bölmelere ayrılmış pek çok taşıyıcı ile geniş bir alana yayılmıştı. Gölge bölmelerinde lüks yastıkların ve her çeşit ev aletinin bulunduğu bir karmaşa gözlemlendi. Çok utangaç olmalarına rağmen renkli giyinmiş ve yüzleri açık kadınlar bir grup erkekle bizi görmek için toplanmıştı. Galata'da (Constantinople) altı yılını bir okulda geçiren Şef'in küçük oğlu çayırın uzak bir köşesinde koşuşturuyordu. Geniş ve hatırı sayılır bir dairenin içinde bulunan Şef'in çadırının etrafında kabile mensuplarının bir şerit branda ile örtülü büyük bir ağıl misali kabaca yapılmış çadırları dizilmekteydi. **(372)** Yaşlı kadınlar, Walter Scott'un bir romanının arka planında yaylalı kadınların yüzlerinde gördüğü, tuhaf ve efsuncuya benzer bir ifadeye sahipti.

Lavin altında ve büyük uçurumun başında bir tüf yatağı bulunuyordu. Bu tüf yatağı daha önce bahsettiğim sert bir lav kaplaması tarafından özel simetrisi ile korunmuş güzel bir koniyi oluşturur. Civarındaki çukurlarda bolca sarı öküz otu ve taçyapraklarında güller olan çançiçeği yetişir. Koniye, kamp bölgemizin platosuna bağlayan kolun üzerinden geçtikten sonra, atlarımızı yokuşa doğru ilerletmeye devam ettik. Ancak hiçbir şey zaptiyemizi hayvanını yanına almaya ikna etmedi. O, kutsal yerlere ayak bastığımız için böyle bir hareketin inanan birini dine karşı saygısızlığa sevk edeceği kanısındaydı. Gerçekten de zirveye ulaştığımızda bir insan mezarını koruyan taş bir çit bulduk. Belli ki bölge için bir hac (ziyaretgâh) yeri idi. Refakatçimiz sınırın dışına çıkıp yere kapandı ve muhafaza etmek üzere bir avuç toprak aldı. Ona bu saygıyı kimin için gösterdiğini sordum. Bu mezarın Goşkar Baba ya da Kunduracı Baba'ya ait olduğunu söyledi. Bu mübarek adam aslında Peygamberin kunduracısıydı ve bu yüzden asırlar önce buraya defnedilmişti. Hayatı boyunca ayakkabı dışında başka bir şey yapıp yapmadığını sorduğumda, "Başka yok." - "Hayır, başka hiçbir şey yapmadı." diye cevap verdi. Bu tepeden, göreceli olarak sığ ve lavlardan güney-güneybatıya doğru 6° eğimli olan, lav akıntılarının yüzeyini örten x'in altında, uçurumun yüzeyindeki bazaltı görebiliyorduk. Uçurumun batı tarafındaki katmanlar da incedir ve aynı yöne doğru eğimlidir. Bunlar uçurumun kenarına yaklaştıkça hafif bir şekilde yükselir.

Bingöl zirvelerinde genişleyen manzaranın, bazı özelliklerini bildirmeye devam eder. Manzara, Hınıs Ovası'nı, Palandöken'i, Ak Dağ'ı, Hamur'u, Koli-

baba'yı, Sipan'ı, Bilejan'ı ve Nemrud'u içerir. Gayretli bir okuyucunun sabrı bile bu farklı manzaradan tam bir anlam çıkarmak için tükenir. Bingöl Kale'nin batı zirvesindeki bir noktayı alarak dairenin belirli bir bölümü için kendimizi sınırlayabiliriz. **(373)** Bir gün, surun güneyindeki kampımızdan bu yöne doğru giderken Oswald'ın, asıl zirvenin hemen arkasında yerde yatan çivi yazısı yazılı büyük bir dilim keşfettiğinden bahsetmeliyim. Lavın bitişik bloklarından ancak onun gözleri gibi bir gözle fark edilebilirdi. Nerdeyse silinmiş olan işaretlerin üst ucunda daire içine bir haç figürü oyulmuştu. Bu taş, hem Vannic (Urartuca) hem de Ermeni kralları zamanında bir sınır belirleme vazifesi görmüş olabilir.

Ana hattımın krokisinin konusunu oluşturan manzara doğu-kuzeydoğudan batıya uzanır. Ağrı Kale ile ana sırtın batı boynuzunu içeren ön plan buz yalağının içinde tasarlanan perspektifte ve muhtemelen buzulun hareketinden dolayı sadece sırtın ötesinde bir sahil döküntüsü olarak görünür. Görüntünün sağındaki küçük göller batı buz yalağına aittir. Ve Hınıs Ovası'nın içindeki kanonların dibine akan mesafede karşılaşma eğiliminde olan akarsuları gönderdiği görülür. Doğuda bulunan buz yalağındaki bu silsileler ve göletler, Doğu Bingöl Su'nun içine akıyor. Onlar aslında Murad ya da Doğu Fırat Nehri'nin en yüksek kaynaklarıdır. Ve onların suları İran Körfezi'ne doğru yollarını bulur. Arazinin daha ilerisine baktığımızda, diğer tarafında Kherbesor¹⁰ köyünün bulunduğu uzun uçurumların arkasını görüyoruz. Bu uçurumlar coğrafi anlamda Murat Irmağı'nın kolları ile Aras'a giden yolun akışını birbirinden ayırdığı için önemli bir engeldir. Uçurumların kuzeyinde yükselen dış hat, Hınıs Ovası'nın kuzeybatı ucuna ve Akhviran Geçidi'ne uzanan bir grup kireçtaşı tepesine aittir. Arka planda ufukta beliren kalın kesit Palandöken yüksekliklerinin uzantısını temsil eder.

Palandöken'in zirvesi iyi tanımlanmış bir yerdir ve aynı derecede Madrak köyünün batısındaki yüksek yere benzer belirgin bir kayalıktan kopuştur. Bu yüksek zeminin ana çizgisi, batıdaki sırtların gerisinde kalana kadar batıya doğru uzun bir mesafede devam eder. Bingöl ile Madrak arasındaki yükseklikleri belirleyebileceğimiz bu taslak arasında, arazi şekilleri önemsiz ve belirsizdir. Burası Madrak'tan Kherbesor'a kadar yol aldığımız büyük bir yükselişin yaşandığı arazidir. **(374)** Okuyucumdan, batıdaki sırtların suya yayılmış bu plato bloğunda nasıl son bulduğunu gözlemlemesini isterdim. Bu platonun bir dereceye kadar Şeyhçik'in doğusundaki piramit zirvesinden taslağı takip etmesine izin verin veya hem bu çizimde hem de şu an sunaca-

10 Tekman, Koçayla.

ğım şeyde, Şeyhcik sırtının yönünü ve Aras Suyu Havzası'na uzanma eğilimini fark etmesine izin verin. O Şeyhcik'in batısında tam olarak bir deniz sırtı görür; ama orta mesafede bütün formlar, Bingöl Platosu'nun yüzeyi dâhil düzdür.

Bingöl! -Bin dağ gölü- insan yılın bu mevsiminde Bingöl'ün şiirsel isminin önemini anlar. Bu özellik, büyük ölçüde buzulların antik çağlardaki hareketleriyle biriktirdiği turbaya benzer topraklarından kaynaklanmaktadır. Derin kar örtüsünün erimesi ile biriken göl ve havuzların sayısını hesaplamak neredeyse imkânsızdı. Ön planda, Ağrı Kale ve batı çemberinin boynuzu arasında göze çarpan bir mavi su ışıltısı yatıyor. Zeminin dışına çıkan akarsulardan birinin ya da diğerlerinin biraz daha uzun bir rotaya sahip olması mümkün olmasına rağmen bu özel havuza Aras'ın kaynağı olarak bakma eğilimindeyim. Bu kaynak muhtemelen hepsinden daha yüksektir. Ancak orta mesafedeki tüm bu özelliklerin en ilginç olanı platonun arkadan görünen ana hattıdır. Yüzeyin eşitliği tûfün akışından değil; lavın sıvı yapısından kaynaklanır. Lav batıda ilk Bingöl kampımızdan fark edilen, deniz sırtından ayrılan bir nehir vadisine düşüyor olmalıydı. Bu yöndeki ana hat bazı yerlerde bir uçurumun kenarı; ancak diğerlerinde tonozlu bir form alır. Şimdi lavlara bir baraj olarak hareket eden kıvrımlı tepelerin etrafını saran bu son şekli göstereceğim. Aynı şekle sahip bir tepe, batı buz yalağına oldukça yakın, ama daha çok doğuda görülür. Bu özel tepelyi incelemememize rağmen, onun eski toprak biçimini temsil eden eski kayanın bir benzerinden oluşması muhtemeldir. Bingöl Platosu hissedilmez bir biçimde Tekman'ın dağlık arazisinin içinde birleşir. Ve ortak şekil coğrafi amaçlar için Merkez Plato olarak bilinebilir.

Ancak batıdaki bir nehir vadisine olan uzun kırılma, o kadar garip ve etkiyicidir ki, coğrafi öneminin yanı sıra, yerinde dikkatle çalışmayı hak ediyor. **(375)** Bu yüzden, okuyucumu çok uzun bir mesafeye götürmeme ve Gugoghlan¹¹ köyünün hemen batısındaki vadinin başındaki yüksek tepenin zirvesine koymaya izin verin. Konum, Bingöl Kale'deki krokimde açıkça belirtiliyor ve ikinci krokimin bakış açısını oluşturuyor. Tepenin kendisi son lavlarla ve yılankavi bir şekilde serilmiş (muhtemelen Eosen) kireçtaşından oluşmuştur. Bingöl Kale'nin batı ucunda cesurca yükselmesiyle, soldaki bakış açısında Bingöl surunu görüyorsunuz. İki ayrı bölgede lavları tahrip eden kıvrımlı tepeleri gözlemlersiniz. Şimdi Bingöl Platosu'nun ve göze çarpan kayalıklarının sona ermesi ile karşılaşıyorsunuz. Aras'ın ırmak kolları ilk etapta kıv-

11 Tekman, Gököğlan.

rımların bir tabakası ile ve biraz daha ilerde ikinci bir tabaka aracılığı ile dönerek bize doğru yayılıyor. Ancak bu aslında plato yüzeyinin yeni yönlerini belirleyen ve Fırat Havzası'na akmasını önleyen genel seviyedir. Bu seviye kıvrımlı tepelerin temeline karşı lavların yığılmasından dolayıdır.

Aşağıdaki vadinin derinliklerinde, Murad yolu üzerinde Merghuk Suyu'nun dolambaçlı yolundan gidiyorsunuz. Çok geçmeden neredeyse güney yolundan uzaklaşarak muhtemelen ortalama güneybatı yönü ile Merghuk Suyu'nun sağ kıyısından onun sağ sahilinden yükselmeye başlayan menzillerin arasından geçiyorsunuz. Bu sırtlar ve doğu platosu arasında bu nasıl bir zıtlıktır! Eksenleri batı-güneybatı ve doğu-kuzeydoğu olduğu için, en uç noktasına kadar yükselme görünümündedir. Onlar katman katman ve arka arkaya yükselerek güneybatıdaki uzak ufka uzanır. Onlar doğu sınırları, çizim perspektifinde görüldüğü gibi Şeyhcik'in bir koruyucusu gibi dik zirvelerdir. Ancak dağın kuzeyinde, son çizimde çok belirgin olan yumuşak ana hatları gözlemlersiniz. Ana hattın aniden sona ermesi -Madrak yükseklik çizgisi-Bingöl'ün zirvesinde olduğu gibi, bu manzarada da görülür. Her iki hattın da yayla bloğunda yok olması açık ve belirgin bir şekilde tanımlanmamıştır. Bu konuyu ilerilere taşımak için sayfalarca yazabilirim; kendimi geldiğim sonuçların özeti şeklinde bir beyanla tatmin etmeliyim. İlk olarak Palandöken'i Bingöl'e bağlayan orografik öneme sahip meridyonel bir yükseklik çizgisinden söz etmek yanıltıcı ve gerçekten de yanlıştır. **(376)** Büyük Abich gibi deneyimli bir gözlemcinin böylesine ciddi bir hataya düşmüş olması tuhaftır. Bu önemli bölgenin arazi şeklinden elde edilebilecek dersler, bu bağlamda iki başlık altında toplanabilir.

İlk olarak, temel yükselti çizgisi, tanıdık olduğumuz ve batı-güneybatı, doğu-kuzeydoğu hattı olarak tanımlayabileceğimiz enlemesine çizgidir. Bölgenin konumu temel aşamada tabakalı kayaların bulunuşu ile tanımlanır. Bingöl ve Palandöken arasında batıdaki sırtlar, tek bir yüksek toprak bloğu hâlinde son bulma eğilimindedir. Daha doğuda bu merkez yayla bölünür ve göl benzeri ovaların kenarlarında yükselen dağlara yol açar. Bu tür dağlar, Ak Dağ tarafından çarpıcı bir şekilde temsil edilir; Bingöl Kale'den görüldüğü gibi, bu geçişin başlangıcını ana hattında zaten gözlemledik. Ancak esasen doğudaki ülke hâlâ plato benzeri özelliğini koruyor; Şeyhcik'in batı ve güneybatısındaki bölge ve Gugoghan Tepesi, Fırat'ın iki kolu arasındaki vahşi doğuda Kiğı ve Tercan ilçelerine doğru devam eder. Sırtların büyük yüksekliği, erozyona uğratan kurumlarının faaliyetine ek olarak, özelliklerini bir bütün olarak ülkenin yükselişini belirleyen güçlerin daha belirgin veya daha az engellenen operasyonlarına borçlu oldukları sonucuna işaret etmektedir.

Bir sonraki yerde, volkanik hareketin hiç şüphesiz kuzey, güney ve doğu kısımlarında bölgedeki yüzey seviyesinin üretilmesinde önemli bir etken olmasına rağmen, bu hareketin belirgin bir plato bölgesine olan eğilimden bağımsız olduğu açıkça görülmektedir. Bu eğilimin çok büyük bir ölçekte çarpıcı bir örneği, Gugoghan kütesinin kuzeyindeki ana hatların bir arada bulunduğu ve Tekman bölgesine dağıttığı şekildir. Bu arazi boyunca, Ermenistan'ın başka yerlerinde olduğu gibi, lav akıntıları önemli bir rol oynar ve toprağın drenajını belirlemek için herhangi bir gerçek volkanik dağ yapımı hattından daha fazlasını yapar. Bingöl'de kalışımızın küçük bir olayı, bir yaz gecesi boyunca üzerimizdeki cennetin genişliğini ve garip parlaklığını takdir etme fırsatı vermemize yardımcı olduğu için kaydedilmeyi hak edebilir. **(377)** Ziyaretimizin son günü yanımızdakilere, kampımızı sur boyunca batı çemberine taşıma emri verdik. Oswald ve ben iki ya da üç bekçi ile birlikte ana sırtın doğu sınırına doğru hareket ettik. Gün batımına kadar çizim ve harita yaparak orada kaldık. Hava kararmaya başlamadan önce doğu buz yalağına indik; ancak Kara Kale'nin sırtını geçmeden ışık çoktan yok olmuştu. Kara Kale'nin taşları ve kayalıkları arasına girdik. Nerdeyse bir saat yolumuzu aradık, atlarımızı sürdük, hayvanların ayakları kırılmak üzereydi. Batı çemberindeki kar levhası ve yuvarlanan kabartmalar üzerine bir görüş edindiğimiz zaman, kamp ateşimizin herhangi bir işareti için beyhude araştırma yaptık. Ayın hilal görünümünün ışığı altında, havzanın kuzeyindeki uçurumun dibinde bulunan karın kenarına ilerledik. Bu tepede bir tek işaret bulamadık. Daha sonra açık alana doğru atlarımızı sürdük. Bizimkilerin hâlâ izine rastlayamamıştık. Bekçiler tüfeklerini ateşlemek için çabaladı. Birisi birkaç yanlış denemeden sonra bunu başardı. Havayı tabancalarımızın patlama sesleriyle doldurduk ama beklenen cevap sinyali gelmedi. Dağın çevresinde herhangi bir Kürt yerleşiminin olmamasına şaşırдық. Yaylanın yakınında ya da uzağında bir ışık parıltısı yoktu. Bingöl'de yaz aylarının sıklığının hikâyeleri bir masal mıydı? Yoksa Kürtler Süleyman Paşa'nın askerlerinin korkusundan mı görünmüyordu? Güçlerimizi bölerek bir saldırıya açık hâle mi gelmiştik? Hizmetçilerimiz, belgelerimiz ve eşyalarımız hırsızların insafına mı kalmıştı?

Açıkçası bu soruları tartışmanın bir faydası yoktu. Durduğumuz yerde geceyi geçirmekten başka bir çaremiz kalmadı. Bekçilerimizin ikisi de ince giysilere sarıldılar bize de paltolarını verdiler. Muhtemelen çobanlar tarafından sığınak olarak kullanılan gevşek bir kaya çemberinin içine yerleştik. Rüzgâr, çemberin kar alanından aşağı doğru geliyor ve alçak duvarın açık-

lıklarından geçiyordu. Zavallı atlarımız rüzgârdan kıpırdayamıyorlardı. Sonra da açıklıktan öldüler. Oswald ve ben haritamız için yanımızda taşıdığımız küçük bir kamp masasının kısmi örtüsü altında uyumaya çalıştık. Hiçbir amacımız yoktu. Çünkü uzuvlarımız uyuşmuş hâldeydi. **(378)** Bu arada ay kayboldu. Ama gökyüzünde hâlâ ışık vardı. Bir kişi yıldızları böyle bir yüksek platformun açık dairelerinden çok daha büyük bir avantajla görebilirdi. Bu son gecelerde Jüpiter'in Venüs'e ilerlemelerini gözlemledik -Tanrılar ve yıldızlar gibi görkemli ve çok samimi bir ilişki-. Gökyüzü sakinlerinin en ilginç ve *cennet sakinlerinin gerçek annesi* Venüs, yakın bir mesafeden Jüpiter'i karşılıyor. Onlar bu gece ayrı ayrı seyahat ettiler. Biz bunu, bir krallık ve kralın önemsiz kaderiyle gök cisimlerinin hareketleri arasında bir bağlantı kurmaya çalışan eski bir astroloğun küstahlığıyla bir keder alâmeti olarak tahayyül ettik Sağa sola hızlandırarak, mükemmel rahatsızlık ve keskin zevk çelişkisini gerçekleştirdik. Bizim bekçilerimizden biri de, duygularını kendinden geçmiş bir dua âlemine teslim ederek aynı sonuca ulaştı. Nihayetinde Samanyolu'nun ihtişamı solgun hâlde geldiğinde ve ilk şafak vakti loş toprak şekillerine atıldığında, zayıf sığınağımızdan çıktık ve batıya doğru yürüdük. Kısa bir süre sonra, bize doğru kar tabakası ve güneydeki kayalık zemin üzerinden tehlikeli bir hızla gelen süvari atlarını gördük. Onlar bizim refakatçimiz olduklarını sus pus olarak ve heyecandan yabanileşerek kanıtladılar. Yerlilerden hiçbirinin burası hakkında en küçük bir fikre sahip olmamaları tuhaftı. Kararlaştırılmış yerden kilometrelerce uzakta kamp kurmuşlardı. Bütün gece boyunca görevlerini yerine getirmek için at sürdüler ve tesadüfen son şans olarak arayışlarını güç bela belirlenmiş randevu yerimize kadar sürdürdüler.

SONUÇ

Bu çalışma dönemin Bingöl'ünün topoğrafyasına dair kıymetli bilgiler vermektedir. Lynch ve ekibinin yöre halkından birkaç zabitin refakati ile gerçekleştirdiği bu seyahatlerinde ayrıca, tesadüf etmiş oldukları köylerin milliyeti ile alakalı bilgiler de bulunmaktadır. Müellifin eserinde verdiği bilgilerden, Bingöl'e kısa aralıklarla iki kez seyahat ettiği ve çalışmalarını ikinci seyahatinde gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Aktardığı coğrafi bilgilerde, zaman zaman mukayese metodunu benimsemiş yapı şekillerini Muş ve Palandöken gibi gezdiği yerlerle kıyaslamıştır. Gezmiş olduğu yerlerde karşılaştığı meşakkatleri de aktaran müellif, Oswald ile birlikte ekipten ayrıldıkları bir gece soğuk havada ölümle burun buruna geldiklerini, bineklerinin telef olduğunu ifade etmektedir.

Şüphesiz çalışmanın odak noktası Bingöl Su Nehri; Bingöl Kale, Kara Kale ve Timur (ya da Demir) Kale'dir. Hemen ifade etmek gerekir ki bu kaleler korunma amaçlı yapılmış olan kaleler değildir. İsimler böyle bir çağrışım yapsa da esasen yüksek dağların zirvelerinde doğu-batı-kuzey-güney istikametlerinde oluşan doğal yeryüzü şekiller bu isimlerle nitelendirilmiştir. Bilhassa kalelerin büyüklüğü, yapısı ve oluşum şekillerine dair eserde pek kıymetli bilgiler mevcuttur. Bazen dil farkından bazen de çevirinin zorluğundan dolayı müellifin seyahat güzergâhı anlaşılmayacak raddelere ulaşsa da o bu zorluğun üstesinden rotasını haritaya dönüştürerek gelmiştir.

Lynch'in çizdiği Bingöl Dağı'nın krokisi

FIG. 192. THE BİNGÖL CLIFFS WITH THE HEAD WATERS OF THE BİNGÖL SU FROM THE VILLAGE OF CHAGHELİK.

Bingöl Su'dan Bingöl Dağlarının Görünümü

